

TONIJA ANDRIĆ

MLETAČKI ARHIVSKI FOND *CANCELLERIA INFERIORE. NOTAI* KAO IZVOR ZA PROUČAVANJE EKONOMSKE I DRUŠTVENE POVIJESTI ISTOČNOJADRANSKOGA SREDNJOVJEKOVLJA¹

UDK: 930.25(450.34Venezia)

Primljeno: 3. 9. 2023.

Prihvaćeno: 18. 12. 2023.

Pregledni rad

Tonija Andrić

Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta

Sveučilišta u Splitu

tonija@ffst.hr

U ovom se tekstu nudi pregled odabrane arhivske građe privatno-pravne provenijencije koja se danas čuva u Državnome arhivu u Veneciji, a koja može poslužiti kao koristan izvor za istraživanje kasnosrednjovjekovne društvene i ekonomske povijesti istočnoga Jadrana. Zahvaljujući administrativnoj, socijalnoj i privrednoj povezanosti Venecije i njezinoga *Stato da Mar* od početka 15. st., mletačka je notarska kancelarija svakodnevno stvarala velik broj privatno-pravnih isprava koje su registrirale i memorirale privatnu i poslovnu suradnju stanovništva Mletačke Republike. Sačuvani su podatci mletačkoga arhiva danas dragocjena vrela za istraživanje najrazličitijih aspekata društvene zbilje, privatnoga života i poslovne svakodnevne stanovništva grada Venecije i pripadnika njezinoga prekomorskog posjeda.

Ključne riječi: Venecija, *Stato da Mar*, notarijat, društvena i ekonomska povijest

Nakon što je Venecija početkom 15. st. ponovo proširila svoj prekomorski posjed na istočnu obalu Jadrana, dalmatinske se komune posve uklapaju u politički, teritorijalni, administrativno-upravni, društveni, ekonomski pa čak i u

¹ Ovaj je tekst nastao u okviru projekta TOPOS. Topografija vlasti: istočnojadranski gradovi u srednjovjekovnim prostorima vlasti (br. 2055) Hrvatske zaklade za znanost.

mjerni sustav Mletačke Republike.² To je neminovno uzrokovalo postupne, ali koncem srednjovjekovlja sve učestalije migracije ljudi³ s istočnog Jadrana u ce-

² O tome danas postoji obimna literatura. Vidi npr. Roberto Cessi, *La repubblica di Venezia e il problema adriatico*. Naples: Edizioni scientifiche italiane, 1953; Marko Šunjić, *Dalmacija u 15. stoljeću*. Sarajevo: Svjetlost, 1967; Zlatko Herkov, *Naše stare mjere i utezi. Uvod u teoriju povijesne metrologije i njezina praktična primjena pri proučavanju naše gospodarske povijesti*. Zagreb: Školska knjiga, 1973: 29–30; Alberto Tenenti, »The Sense of Space and Time in the Venetian World of the Fifteenth and Sixteenth Centuries.«, in: *Renaissance Venice*, ed. John R. Hale. London: Rowman and Littlefield, 1973: 17–46; Donatella Calabi, »Città ed edilizia pubblica nel dominio veneziano da mare: modelli, significato civile, linguaggio architettonico.«, in: *D'une ville à l'autre. Structures matérielles et organisation de l'espace dans les villes européennes (XIIIe-XVIIe siècle)*, eds. Elisabeth Crouzet-Pavan, Jean-Pierre Babelon et al. Rome: École Française de Rome, 1986: 813–843; Ivan Pederin, *Mletačka uprava, privreda i politika u Dalmaciji (1409-1797)*. Dubrovnik: Časopis Dubrovnik, 1990: 7–42; Bariša Krekić, »Venezia e l'Adriatico.«, in: *Storia di Venezia. La formazione dello Stato Patrizio* 3, eds. Girolamo Cracco, Giorgio Arnaldi, Alberto Tenenti. Roma: Istituto per la Enciclopedia Italiana, 1996: 51–85; R. C. Mueller, »Aspects of Venetian Sovereignty in Medieval and Renaissance Dalmatia.«, in: *Quattrocento Adriatico. Fifteenth-Century Art of the Adriatic*, ed. Charles Dempsey. Roma Bologna: Nuova Alfa 1996: 29–57; Giuseppe Maria Pilo, *Per trecentosettantasette anni. La gloria di Venezia nelle testimonianze artistiche della Dalmazia*. Edizioni della Laguna: 2000; Filippo de Vivo, »Historical Justifications of Venetian Power in the Adriatic.« *Journal of the History of Ideas* 64/2 (2003): 159–176; Lovorka Čoralić, *Venecija, Kraljica mora s lagunarnih sprudova*. Samobor: Meridijani, 2004: 66–69; Angelo de Benvenuti, *Fortificazioni venete in Dalmazia*. Venezia: Scuola dalmata dei SS. Giorgio e Trifone, 2006; Lovorka Čoralić, »U okrilju Privredre – Mletačka Republika i hrvatski Jadran.« *Povijesni prilozi* 37 (2009): 17–20; Benjamin Arbel, »Venice's Maritime Empire in the Early Modern Period.«, in: *A Companion to Venetian History, 1400-1797*, ed. Eric R. Dursteler. Leiden, Boston: Brill, 2013: 125–253; *Venezia e Dalmazia*, eds. Uwe Israel, Oliver J. Schmitt. Roma-Venezia: Viella, 2013; Monique O'Connell, »Individuals, Families, and the State in Early Modern Empires: the Case of the Venetian Stato da Mar.« *Zgodovinski časopis* 67/1-2 (2013): 8–27; Giovanni Vale, *Republic of Venice*. Zagreb: Paper boat stories, 2021: 32–35, 192–194 itd.

³ Srednjovjekovne migracije i useljavanje u Veneciju nakon uspostave mletačkoga dominija na istočnome Jadranu, inozemna je historiografija do sada već učestalo razmatrala. Vidi npr. Ferdo Gestrin, »Migracije iz Dalmacije v Italijo v 15. in 16. stoletju.« *Zgodovinski časopis* 30 (1976): 269–277; Giorgio Fedalto, »Le minoranze straniere a Venezia tra politica e legislazione.«, in: *Venezia centro di mediazione fra Oriente e Occidente (secoli XV-XVI). Aspetti e problemi. Atti del II convegno internazionale di storia della civiltà veneziana, Venezia 3-6 ottobre 1973, I*, eds. Hans Georg Beck, Manousos Manoussacas, Agostino Pertusi. Florence: Olschki, 1977: 143–162; *La città italiana e i luoghi degli stranieri. XIV-XVIII secolo*, ed. Donatella Calabi, Paola Lanaro. Rome, Bari: Laterza, 1998; Egidio Ivetic, »I Croati a Venezia. Alcuni studi recenti«, *Studi veneziani* 46 (2003): 15–30; Benjamin Ravid, »Venice and its Minorities.«, in: *A Companion to Venetian History, 1400-1797*, ed. Eric R. Dursteler. Leiden, Boston: Brill, 2013: 449–486; Ermanno Orlando, *Migrazioni mediterranee. Migranti, minoranze e matrimoni a Venezia nel basso medioevo*. Bologna: Il mulino, 2014; Ermanno Orlando, »Dalmatians and Slavs in Venice during the Late Middle Ages. Between Integration and Assimilation.«, in:

ntar nove države, grad Veneciju,⁴ koji je nudio nove poslovne prilike i, za razliku od lokalnih sredina dalmatinskih komuna, znatno šire i platežno sposobnije tržište za plasman robe i usluga s mletačkih prekomorskih posjeda. U takvim se povijesnim okolnostima, dio dalmatinskih poduzetnika, mahom krupnih trgovaca i poslovno vještijih obrtnika, uključuje u nove ekonomske trendove uzduž istočnojadranske obale, prije svega u trgovinu agrarnim i stočarskim proizvodima na veliko, poslujući na širokome mletačkom tržištu.⁵ Naime, golema me-

Towns and Cities of the Croatian Middle Ages. The City and Newcomers, eds. Irena Benyovsky Latin, Zrinka Pešorda Vardić. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2020: 283–296; Elizabeth Crouzet-Pavan, »Strangers in the City? The Paradoxes of Communitarianism in Fifteenth-Century Venice.«, in: *Byzantium, Venice and the Medieval Adriatic. Spheres of Maritime Power and Influence, c. 700-1453*, ed. Magdalena Skoblar. Cambridge: Cambridge University Press, 2021: 365–384 itd. Ove teme u hrvatskoj historiografiji, pak, sustavno istražuje dr. sc. Lovorka Čoralić, no bibliografija njezinih radova prevelika je da bi se ovdje navodila. Tekstovi koji su se koristili u ovome članku citirani su u bilješkama. Zahvaljujem joj na pomoći pri pronalasku građe u mletačkome arhivu za potrebe ovoga rada.

⁴ Ipak, da ne bi izgledalo kako nikakvih političkih, društvenih ili ekonomskih dodira između stanovnika Venecije i istočnoga Jadrana prije 15. st. nije bilo, može se napomenuti da je historiografija do sada već dosta pozornosti posvetila i migracijama s istočnoga Jadrana u predmletačkome razdoblju. Vidi npr. Suzanne M. Miller, *Venice in the East Adriatic: Experiences and Experiments in Colonial Rule in Dalmatia and Istria (C. 1150-1358)*, PhD dissertation, Stanford University, 2007; Ermanno Orlando, *Altre Venezie: il dogado veneziano nei secoli XIII e XIV (giurisdizione, territorio, giustizia e amministrazione)*. Venice: Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, 2008; *Balceni occidentali, Adriatico e Venezia fra XIII e XVIII secolo = Der westliche Balkan, der Adria-raum und Venedig (13.-18. Jahrhundert)*, eds. Gherardo Ortalli, Oliver Jens Schmitt. Wien: 2009; Andrea Zannini, *Venezia città aperta. Gli stranieri e la Serenissima, XIV-XVIII sec.* Venice: Marcianum Press, 2009; *Il Commonwealth Veneziano tra 1204 e la fine della Repubblica. Identità e peculiarità*, ed. Gherardo Ortalli, Oliver J. Schmitt, Ermanno Orlando. Venice: Istituto Veneto di Scienze Lettere e Arti, 2015; Irena Benyovsky Latin, »Eastern Adriatic Cities and their Role in Venetian (Long-distance) Commercial Activities During the 13th and the First Half of the 14th Century – an Overview.« *Rewiev of Croatian History* 18 (2022): 31-59 itd. Uostalom, prisutnost Dalmatinaca u Mlecima tijekom 14. st. zasljeđena je višestruko i u sačuvanoj građi mletačkoga arhiva, a od objavljenih podataka posebice vidi: Brunehilde Imhaus, *Le minoranze orientali a Venezia (1300-1510)*. Venezia: Il Veltrò, 1997: 476–486. Zanimljivo, u narednome se stoljeću u objavljenim izvorima bilježe čak i došljaci iz *Sclavonie (Schiavonie)*. Vidi Ibid., napose stranice: 488–490, 494–497.

⁵ Tonija Andrić, *Život u srednjovjekovnom Splitu. Svakodnevica obrtnika u 14. i 15. stoljeću*. Zagreb – Split: Hrvatski institut za povijest – Filozofski fakultet u Splitu: 2018: 35–44. Usp. T. Raukar, *Studije o Dalmaciji*: 194–197. Toponim *Riva degli Schiavoni* pred Duždevom palačom u Veneciji samo je jedno od mnogobrojnih imena pojedinih gradskih lokaliteta koji do danas svjedoče o svakodnevnim migracijama Dalmatinaca u Veneciju, a još izravnije o ekonomskim dodirima svjedoči posebno obilježeno mjesto za pristanak lađa s otoka Brača i Hvara s natpisom *fine di stazio dei abitanti della Brazza e di Lesina*. – Lovorka Čoralić, »Iseljenici s otoka Brača i hrvatska bratovština Sv. Jurja i Tripuna u Mlecima.«, *Kulturna baština* 32 (2004): 76.

tropola poput Venecije trošila je svakodnevno velike količine vina, maslinovoga ulja, grožđa, suhih smokava i svega što se uzgajalo u distriktima dalmatinskih komuna, a čega nije bilo u velikim gradovima. Tako su pojedini dalmatinski poduzetnici, iskoristivši date okolnosti poslovnih prilika, uspjeli zgrnuti relativno velik imetak, a sukladno tome bogatstvu, i prestižan socijalni status, uključujući se tako u novoformirani stalež komunalnoga građanstva.⁶

Međutim, migracije ljudi prema Veneciji nisu bile samo povremena putovanja radi zaključenja kakvoga posla, nego su brojni došljaci ondje dolazili na dulje vrijeme te, iz egzistencijalnih razloga, ostajali trajno kako bi osigurali bolji život sebi i svojim obiteljima. Takve migracije postaju još učestalije nakon pada Bosne pod tursku vlast 1463. g.,⁷ nakon čega se izbjeglo bosansko stanovništvo sve češće spušta prema priobalnim dalmatinskim komunama,⁸ pa i dalje, u bogate talijanske gradove. Neki su završavali i u samoj Veneciji kao služinčad u bogatim obiteljima mletačkoga patricijata, o čemu danas svjedoče sačuvani notarski ugovori o njihovoj službi.⁹

O *Schiavonima* u Mlecima vidi i: Tomislav Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje: ljudi, prostor, ideje*. Zagreb: Školska knjiga, 1997: 467–468; L. Čoralić, *Kraljica mora s lagunarnih sprudova*: 115–136; Ivana Prijatelj Pavičić, *Schiavoni. Umjetnici, nacija, ideologija*. Zagreb: Jesenski i Turk, 2018; G. Vale, *Republic of Venice*: 88–91.

⁶ Već se pisalo o društvenoj i ekonomskoj afirmaciji bogatoga dalmatinskog građanstva u 14. i 15. st. Vidi npr. Tomislav Raukar, *Zadar u 15. stoljeću. Ekonomski razvoj i društveni odnosi*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu – Institut za hrvatsku povijest, 1977: 262–268; Sabine Florence Fabijanec, »Društvena i kulturna uloga zadarskog trgovca.« *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 22 (2004): 55–120; Tomislav Raukar, *Studije o Dalmaciji*: 176, 285–296; Zrinka Pešorda Vardić, *U predvorju vlasti. Dubrovački antunini u kasnom srednjem vijeku*. Dubrovnik – Zagreb: HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku – Hrvatski institut za povijest, 2012: 92–98; Zdenka Janeković Römer, »Ser Micouillus Petri, draparius, civis Iadre – život kao znak vremena.« *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 56 (2014): 45–68; Tonija Andrić, Ante Birin, »The Middle-Class Entrepreneurial Elite in Šibenik and Split (15th Century).« *Povijesni prilozi* 56 (2019): 110–130 itd.

⁷ Mladen Ančić, *Na rubu zapada: tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, Dom i svijet, 2001: 107–139; Noel Malcolm, *Bosna. Kratka povijest*. Sarajevo: Biblioteka Memorija, 2011: 109. Usp. Emir O. Filipović, *Bosansko Kraljevstvo i Osmansko Carstvo (1386-1463)*. Sarajevo: Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, 2019.

⁸ Primjerice, pojačane migracije prema Splitu primjetne su bile posebice 1453./1454. g. nakon velike gladi koja je zahvatila Bosnu. Tada je u notarskim spisima u samo 4 mjeseca, od srpnja do listopada 1453. g., zabilježeno čak 26 ugovora u kojima se kao glavni protagonisti navode došljaci iz Bosne. – T. Raukar, *Studije o Dalmaciji*: 155.

⁹ Bez namjere da se detaljnije analiziraju ugovori *ad famulandum* kojima mletački patricijat uzima služinčad s istočnoga Jadrana, može se navesti ilustrativan primjer spomenute društvene

Želeći potaknuti daljnja istraživanja toga suživota stanovništva mletačke metropole i njezinoga prekomorskog posjeda na istočnome Jadranu, ovaj će tekst sažeto predstaviti tek mali dio sačuvane građe srednjovjekovnoga mletačkog notarijata koja sadrži relevantne podatke za istraživanje navedene teme. Koristit će se nekoliko odabranih *busti* mletačkoga arhivskog fonda *Cancelleria inferiore. Notai* (dalje: CI. N) iz 15. st. koje sadrže brojne notarske zapise o prisutnosti došljaka s istočnoga Jadrana u Veneciji te o njihovoj poslovnoj i privatnoj povezanosti s lokalnim stanovništvom. Bez namjere upuštanja u detaljniju kvantitativno-kvalitativnu analizu navedenih podataka, u radu će se, uz nekoliko indikativnih primjera, tek ocrtati spomenuta građa, opisati njezine paleografsko-diplomatičke osobitosti te istaknuti njezin značaj u proučavanju društvene i ekonomske povijesti istočnojadranskoga srednjovjekovlja. Historiografija je, doduše, već odavno ustanovila važnost proučavanja diplomatskoga materijala privatno-pravne provenijencije,¹⁰ stoga će ovaj tekst biti tek šturi doprinos radu

povezanosti. Godine 1400. u obitelji izvjesnoga Daniela Bona pok. ser Petra solara zaposlila se vna svlaava de partibus Bosine koja se in linguam bosinensi zvala Gerliža (Grlica). – Archivio di stato di Venezia (dalje: ASV), *Cancelleria inferiore* (dalje: CI), b. 23/1, f. 6v.

- ¹⁰ Serijalna se historija, naime, kao posebna istraživačka paradigma u povijesti historiografije pojavljuje u drugoj polovici 20. st. zaslugom francuskih analista koji su je prvi počeli primjenjivati. – Mirjana Gross, *Suvremena historiografija. Korijeni, postignuća, traganja*. Zagreb: Novi liber, 2001: 251–252. Tim se pristupom serije istovjetnih podataka u unificiranim notarskim ispravama mogu sustavno prikupljati, izdvajati i digitalizirati, statistički obrađivati, komparirati te naposljetku kontekstualizirati i interpretirati u duhu vremena u kojemu su i nastali. Važnost je takvoga metodološkog pristupa notarskim vrelima prvi u domaćoj historiografiji isticao Tomislav Raukar još prije više od pola stoljeća (Tomislav Raukar, »O izvorima i historiografiji za povijest Zadra u 15. stoljeću.«, *Historijski zbornik* 31–32 (1978–1979): 281–306; Tomislav Raukar, »Komunalna društva u Dalmaciji u 15. i prvoj polovici 16. stoljeća.«, *Historijski zbornik* 35 (1986): 53–54) da bi mlađe generacije povjesničara danas sustavno istraživale javnobilježničku građu kao neizostavni arhivski materijal u razmatranjima društvene i ekonomske povijesti srednjega vijeka. Vidi npr. Irena Benyovsky, »Prilog metodologiji istraživanja srednjovjekovnog urbanizma: primjer trogirске baze podataka.«, u: *Zbornik radova međunarodnog znanstvenog skupa Istarski povijesni biennale*, sv. 1, ur. Marija Mogorović Crljenko, Elena Uljančić, Poreč – Pula – Pazin: Zavičajni muzej Poreštine, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Državni arhiv u Pazinu, 2005: 241–253; Francesco Bettarini, »L'Adriatico come punto di incontro tra differenti culture giuridiche: il caso dei notai della cancelleria ragusea in età umanistica«, *Medioevo Adriatico* 2 (2008): 33–54; Gordan Ravančić, »Kvantifikacija svakodnevice – primjer dubrovačkih krčmi.«, *Povijesni prilozi* 39 (2010): napose 11–15; Meri Kunčić, »Obrtnici, umjetnici i zdravstveni djelatnici u kasnosrednjovjekovnoj rapskoj komuni.«, u: *Rapski zbornik II*, ur. Josip Andrić, Robert Lončarić, Rab: Matica hrvatska, Ogranak u Rabu, 2012: napose 101–102; Tonija Andrić, »Prilog metodologiji istraživanja obrtničke svakodnevice: primjer Splita u kasnom srednjem vijeku.«, u: *Zbornik radova s prve medievističke radionice u Rijeci*, ur. Kosana Jovanović, Suzana Miljan, Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci, 2014:

hrvatske i talijanske historiografije u proučavanju notarskih vrela. Ozbiljnija bi kvantitativno-kvalitativna prosudba podataka sadržanih u navedenom fondu zasigurno iznjedrila nove spoznaje o društvenoj i gospodarskoj povezanosti Venecije i njezinoga *Stato da Mar*, no za takve bi zaključke trebalo pomno istražiti cjelokupni fond, a napose sačuvane isprave iz 15. st. Stoga, ovdje se nudi tek mali uvid u njihov sadržaj.

Dosta se već pisalo o povijesnom i društvenom razvoju ustanove notarijata u srednjovjekovnim talijanskim komunama.¹¹ Mletački je notarijat od 11. do

posebice 38–41; Meri Kunčić, Zoran, Ladić, »Društvena i gospodarska slika splitske komune u 14. stoljeću na temelju analize bilježničkih spisa.«, u: *Splitski statut iz 1312. godine: povijest i pravo. Povodom 700. obljetnice. Zbornik radova sa međunarodnoga znanstvenog skupa održanog od 24. rujna do 25. rujna 2012. godine u Splitu*, ur. Željko Radić, Marko Trogrlić, Massimo Meccarelli i Ludwig Steindorff, Split: Književni krug, 2015., 399–446; Irena Benyovsky Latin – Sandra Begonja, »Nekretnine u notarskim dokumentima 13. stoljeća: primjeri dalmatinskih gradova (Zadra, Šibenika, Trogira, Splita i Dubrovnika).« *Povijesni prilozi* 51 (2016): 7–38; Anita Bartulović, »Prilog životopisu zadarskoga bilježnika Petra Perencana (1365.-1392.).«, *Povijesni prilozi* 50 (2016): 49–69 itd.

¹¹ Posebice se to odnosi na gradove sjeverne i srednje Italije što su povijesno pripadali utjecajnoj sferi Svetoga Rimskog Carstva. Vidi npr. Marino Berengo, »Lo studio degli atti notarili dal XIV al XVI secolo.«, in: *Fonti medioevali e problematica storiografica. Atti del Congresso internazionale tenuto in occasione del 90° Anniversario della fondazione dell'Istituto Storico Italiano 1883-1973, Roma 22-27 ottobre 1973* (Vol. 1), Roma: Relazioni, 1976: 149–172; Ezio Barbieri, *Notariato e documento notarile a Pavia (secoli XI-XIV)*. Firenze: La Nuova Italia, 1990; Marino Zabbia, »Notariato e memoria storica. Le scritture storiografiche notarili nelle città dell'Italia settentrionale (secc. XII-XIV).«, in: *Bullettino dell'Istituto storico italiano per il Medio Evo e Archivio Muratoriano* XCVII (1991): 75–122; *Studio bolognese e formazione del notariato. Convegno organizzato dal Consiglio notarile di Bologna (Bologna, 6 maggio 1989)*. Milano: Giuffrè, 1992; Mario Amelotti, Giorgio Costamagna, *Alle origini del notariato italiano*. Milano: Giuffrè, 1995; Giorgio Costamagna, *Il notaio a Genova tra prestigio e potere*. Milano: Giuffrè, 1995; Maria Pia Pedani, *Veneta auctoritate notarius. Storia del notariato veneziano (1514-1797)*. Milano: Giuffrè, 1996; *Rolandino e l'ars notaria da Bologna all'Europa. Atti del Convegno internazionale di studi storici sulla figura e l'opera di Rolandino (Bologna, 9-10 ottobre 2000)*, ur. Giorgio Tamba. Milano: Giuffrè, 2002; Elena di Marco, »Il notariato della Repubblica di Venezia e nella montagna carnica durante l'età moderna.« *Ce fastu? Rivista della Società filologica Friulana "Grazadio I. Ascoli"* LXXIX/2 (2003): 227–260; *Notai, miracoli e culto dei santi. Pubblicità e autenticazione del sacro tra XII e XV secolo. Atti del Seminario internazionale (Roma, 5-7 dicembre 2002)*, ur. Raimondo Michetti, Milano: Giuffrè, 2004; Attilio Bartoli Langeli, *Notai. Scrivere documenti nell'Italia medievale*. Roma: Viella, 2006; *Il notaio e la città. Essere notaio. I tempi e i luoghi (secc. XII-XV). Atti del Convegno di studi storici (Genova, 9-10 novembre 2007)*, ur. Vito Piergiovanni, Milano: Giuffrè, 2009; V. Piergiovanni, *Corsari e riscatti dei captivi. Garanzia notarile tra le due sponde del Mediterraneo. Atti del Convegno di studi storici (Marsala, 4 ottobre*

15. st. prošao dug razvojni put od primitivne službe pisara iz sloja svjetovnoga svećenstva¹² do profesionalnih službenika mletačke administracije školovanih na talijanskim sveučilištima.¹³ Tako je koncem srednjovjekovlja mletački no-

2008). Milano: Giuffrè, 2010; Maria Luisa Lombardo, *Il notaio romano tra sovranità pontificia e autonomia comunale (secoli XIV-XVI)*. Milano: Giuffrè, 2012; »*Notariorum itinera*.« *Notai liguri del basso Medio evo tra routine, mobilità e specializzazioni*, ur. Valentina Ruzzin, Genova: Società ligura di storia patria: 2018; Paolo Cammarosano, »Attività pubblica e attività per committenza privata dei notai (secoli XIII e XIV).«, in: *Notariato e medievistica. Per i cento anni di Studi e ricerche di diplomatica comunale di Pietro Torelli. Atti 734 Paolo Cammarosano delle giornate di studi (Mantova, Accademia Nazionale Virgiliana, 2-3 dicembre 2011)*, eds. Isabella Lazzarini, Giuseppe Gardoni. Roma: Istituto storico italiano per il Medio Evo, 2013: 185–194; Gian Paolo Giuseppe Scharf, »Notariato milanese e notariato aretino medievali a confronto (secoli XIII-XIV).«, *Italian Review of Legal History* 7 (2021): 677–689; Paolo Cammarosano, »I notai nella cultura medievale italiana.«, *Italian Review of Legal History* 7 (2021): 719–736 itd. Osim studija o povijesnome i društvenome razvoju notarijata, talijanska historiografija sustavno objavljuje sačuvani diplomatski materijal. Vidi npr. *Codice diplomatico veneziano (secc. IX-XIII)*, ur. Luigi Lanfranchi, Venezia: Archivio di stato si Venezia, 1940-1984; *Documenti del commercio veneziano nei secoli XI-XIII*, ur. Raimondo Morozzo della Rocca i Antonino Lombardo, Roma: 1940; *I Documenti relativi alla storia di Venezia anteriori al Mille*, vol. I i II, ur. Roberto Cessi, Padova: Gregoriana editrice, 1942; Beniamino Pagnin, *Il documento privato veneziano – Il formulario*, Padova: Tip. L. Melchiori, 1950; Vincenzo Federici, *La scrittura delle cancellerie Italiane dal secolo XII al XVII*. Roma: Botega d'Erasmus 1964; *Documentazione e notariato a Venezia nell'età ducale*, ur. Federica Parcianello. Padova: Imprimitur, 2012 itd. Posebno je dragocjena serija knjiga *Fonti per la storia di Venezia, Sezione III – archivi notarili* koja objavljuje imbrejature i cjelovite dokumente srednjovjekovnih mletačkih bilježnika. Više vidi na mrežnim poveznicama: <https://www.culturaveneto.it/it/la-tua-regione/pubblicazioni-archivi/fonti-relative-alla-storia-di-venezia> i <https://www.viella.it/catalogo/collana/9> (pristupljeno 12. 7. 2023.).

¹² Razvoj se prvih administrativnih službi javnoga pisarstva u srednjovjekovnim talijanskom komunama obično povezuje sa sličnim službama koje su izvjesni *tabularii* i *exceptores* obavljali u pojedinim gradovima još u rimsko doba. – J. Stipišić, »Razvoj splitske notarske kancelarije.«: 111; M. Šufflay, *Dalmatinsko-hrvatska srednjovjekovna listina*: 27–28. Prvi su notari u Veneciji, kao uostalom i drugdje u mediteranskim komunama, najvećim dijelom bili svjetovni svećenici. S vremenom se ustalio običaj da notari moraju imati punopravno mletačko građanstvo ili da barem moraju biti trajno nastanjeni u Veneciji određeni broj godina koji su određivali državni službenici *provveditori del comun*. Taj se običaj zadržao sve do prvih desetljeća 16. st. Više vidi na mrežnoj poveznici mletačkoga arhiva <https://asve.arianna4.cloud/entita/d8225b8f-7f87-4cd9-bee1-5fb709a27a54/notai/informazioni> (pristupljeno 20. 10. 2022.). Usp. J. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*: 162; B. Grbavac, »Notari kao posrednici između Italije i Dalmacije.«: 507, F. Bettarini, »Notaries-chancellors in Late Medieval Dubrovnik.«: 692–693.

¹³ Razvojem se prvih sveučilišta u 11. st. prvi put pojavljuju bilježnici s državnom ovlasti (*notai veneta auctoritate, notarius auctoritate ducis Venetiarum*) te oni s papinskim ili carskim dopuštenjem (*auctoritate apostolica et imperiale*) što je definitivno označilo već potpunu profesionalizaciju notarske službe u srednjovjekovnim talijanskim komunama. – J. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*: 162; B. Grbavac, »Notari kao posrednici između Italije i Dalmacije.«: 507;

tarijat postao sasvim dobro organizirana institucija s hijerarhijskim ustrojem i strogom podjelom rada bilježnika pod nadzorom velikoga kancelara.¹⁴ Tu je

F. Bettarini, »Notaries-chancellors in Late Medieval Dubrovnik.«: 692–693. Sličan razvojni put institucionalizacije javnoga bilježništva može se pratiti i na istočnome Jadranu stoljeće poslije, iako je notarska investitura carskom ovlašću u Dalmaciji bila tek iznimna i veoma rijetka. – Mladen Ančić, »Splitski i zadarski kaptol kao 'vjerodostojna mjesta'«, *Fontes* 11 (2005): 71–73. Sekularizacija se javnobilježničke profesije u dalmatinskim gradovima pojavila upravo kao posljedica zapošljavanja stranih (talijanskih) pravnika-notara licenciranih carskom ovlasti. Potom su postupno napuštali dalmatinske kancelarije domaći klerici-notari i došli novi, profesionalni notari laici koji su sastavljali isprave s većom pravnom pouzdanošću. – F. Bettarini, »Notaries-chancellors in Late Medieval Dubrovnik.«: 694. Usp. B. Grbavac, »Oporuka i inventar splitskog notara Jakova pok. Ubentina de Pugliensibus iz Piacenze. Prilog proučavanju splitskog notarijata.«, *Acta Histriae* 21 (2013): 76. Više o povijesnome razvoju dalmatinskoga notarijata vidi u: Marko Kostrenčić, *Fides publica (javna vjera) u pravnoj istoriji Srba i Hrvata do kraja 15. veka*. Beograd: Srpska kraljevska akademija: 1930: 5–6, 93–115; Milan pl. Šufflay, *Dalmatinsko-hrvatska srednjovjekovna listina. Povijest hrvatskoga notarijata od 11. do 15. stoljeća*. Zagreb: Nakladnik Darko Sagrak, 2000: 31; J. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*: 161–163; Jakov Stipišić, »Razvoj splitske notarske kancelarije«, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 1 (1954): 111–123; Lujo Margetić, »O javnoj vjeri i dispozitivnosti srednjovjekovnih notarskih isprava s osobitim obzirom na hrvatske primorske krajeve.«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 4/1 (1973): 5–79; Grga Novak, *Povijest Splita*, sv. I. Split: Književni krug, 1978., 492–499; *Statut grada Splita. Splitsko srednjovjekovno pravo*, prir. Antun Cvitanić. Split: Književni krug, 1998: 122–131; M. Ančić, »Splitski i zadarski kaptol kao 'vjerodostojna mjesta'«, 71–73; Branka Grbavac, »Notarska služba i komunalno zakonodavstvo – notari u statutima Raba, Zadra, Šibenika, Splita i Trogira.«, u: *Sacerdotes, iudices, notarii...: posrednici među društvenim skupinama. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa 2. istarski biennale*, sv. 2, gl. ur. Neven Budak, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli – Zavičajni muzej Poreštine, Pula-Poreč, 2007: 53–76; Marino Zabbia, »Circolazione di persone e diffusione di modelli in ambito notarile (secoli XIII e XIV)«, u: *Cultura cittadina e documentazione. Formazione e circolazione di modelli*, ur. Anna Laura Trombetti Budriesi, Bologna: CLUEB, str. 33–39; Branka Grbavac, »The Professional Formation of Public Notaries in Dalmatia from the Second Half of the Twelfth Century to the end of the Fourteenth Century.«, in: *Writing and the Administration of Medieval Towns. Medieval Urban Literacy I*, ed. Marco Mostert, Anna Adamska. Turnhout: Brepols, 2014: 285–312; Filip Novosel, »Služba javnog bilježništva u Dalmaciji za vrijeme mletačke uprave – primjer javnih bilježnika Zadra iz sredine 17. stoljeća.«, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 63 (2021): 171–203 itd.

¹⁴ Tada se prvi put specijaliziraju pojedini tipovi bilježničkih službi (*notarii, scribes i cancellarii*), stoga neki notari djeluju kao gradski i sastavljaju isprave za potrebe privatnih osoba dok drugi (kancelari) izdaju isprave vezane za pojedine upravne i političke institucije. – F. Bettarini, »Notaries-chancellors in Late Medieval Dubrovnik.«: 692. Kako je grad demografski i privredno rastao, tako je u mletačkome notarijatu djelovalo sve više bilježnika, stoga je početkom 16. st. Senat odlučio ograničiti njihov broj na 66. Potom je ustanovljen kolegij notara sa specifičnim javnobilježničkim službama koji je radio pod nadzorom velikoga kancelara i drugih, niže-rangiranih kancelara. – A. Da Mosto, *L'archivio di Stato di Venezia*, sv. 1: 226; F. Bettarini,

institucionalizaciju notarijata i profesionalizaciju notarske službe nužno pratio i razvoj arhivističke djelatnosti jer je sav diplomatski materijal, koji su pojedine kancelarije producirale, negdje valjalo i pohraniti.¹⁵ Čuvao se od 14. st. u Duždevoj palači, točnije u jednoj prizemnoj prostoriji njegove kancelarije koja se nazivala nižom ili donjom (*inferiore*), a istovremeno se nastojala organizirati i što efikasnija notarska služba.¹⁶ Upravo zahvaljujući tako pomnome uređenju mletačkoga notarijata i njegovoga arhiva, danas se raspolaže obimnim diplomatskim materijalom nezaobilaznim u historiografskim istraživanjima Mletačke Republike.

On se danas se čuva u Državnome arhivu u Veneciji (*Archivio di Stato di Venezia*) (dalje: ASV), a sačuvana notarska građa okupljena je u zbirci *Archivi notarili*, posebice u spomenutome fondu 3505: CI. N.¹⁷ Fond se po signaturama može pretraživati u arhivskome registru koji je sastavljen abecedno-kronološki, iako, nažalost, bez inventara u pogledu identifikacije pojedinih bilježnika, mjesta njihova poslovanja ili razdoblja djelovanja. Fond CI. N sadrži 380 omotnica ili svežnjeva (*buste*) s dokumentima najstarijih mletačkih notara, okvirno do 1474. g.,¹⁸ a najzanimljiviji su dokumenti nastali u prvome stoljeću nove uprave u mletačkoj Dalmaciji za istraživanje društvene i ekonomske povezanosti grada Venecije i njezinoga *Stato da Mar* u kasnome srednjem vijeku.

Stoga, u ovome su radu posebno odabrane notarske isprave spomenutoga fonda mletačkoga arhiva sadržane u bustama br. 7, 32 i 54. To su uglavnom zapisi nemletačkih notara i kancelarijskih, gradskih notara koji su radili u

»Notaries-chancellors in Late Medieval Dubrovnik.«: 693. Usp. <https://asve.arianna4.cloud/entita/d8225b8f-7f87-4cd9-bee15fb709a27a54/notai/informazioni> (pristupljeno 11. 7. 2023.).

¹⁵ Notarski su se dokumenti isprva čuvali u prostorijama venecijanske bazilike sv. Marka sve dok, zbog porasta količine i obima građe, nisu postale pretijesne za pohranjivanje cijeloga diplomatskog materijala. – Andrea Da Mosto, *L'archivio di Stato di Venezia*, sv. 1. Rim: Biblioteca d'arte editrice, Palzzo Ricci-Roma-Piazza Ricci, 1937: 225.

¹⁶ Isto.

¹⁷ Više o mletačkome arhivu i njegovim zbirkama i fondovima vidi u: A. Da Mosto, *L'archivio di Stato di Venezia*, sv. 1: 225–270; B. Imhaus, *Le minoranze orientali in Venezia*: 570. O mletačkoj javnobilježničkoj građi usp. Lovorka Čoralić, *Šibenčani u Mlecima*. Šibenik: Gradska knjižnica Juraj Šižgorić, 2003, 11–12; Ista, *Barani u Mlecima*: 17–18.

¹⁸ Usp. dostupne podatke o javnobilježničkoj građi mletačkoga arhiva na internetskoj poveznici <https://asve.arianna4.cloud/patrimonio/a46ce60f-ffc5-4f02-9911-f582644418c5/3505-fondo-cancelleria-inferiore-notai> (pristupljeno 19. 10. 2022.).

venecijanskoj kuriji prvoga stupnja.¹⁹ Među njima se posebice ističu notari Brandalisio pok. Jacopa iz Appignana (1427. g.),²⁰ Ambrogio pok. Vita koji je bio župnik mletačke crkve sv. Vitala (1428. – 1433. g.),²¹ Giachomo dall'Oricalleo iz Chiavice, javni notar s carskom ovlasti u Veroni (1431. g.),²² Orneto Danielle iz Aviana, inače kancelar u oblasti Crnoga mora (1437. g.),²³ Paolo Agostino di Isidoro iz Tassarola, notar s carskom ovlasti u Veroni (1438. g.),²⁴ Bartolomeo di Almerico, kancelar u obližnjemu Mestreu (1440. – 1453. g.),²⁵ Bartolomeo de Aventurati, notar s carskom ovlasti u Avianu (1445. g.),²⁶ Avanzo Nicolo, svećenik crkve sv. Marije *Formosa* i rektor crkve sv. Jakova od Rialta (1448. – 1481. g.),²⁷ Antonio de Vito, inače notar u Akvileji (1451. g.),²⁸ Gian-Giacomo da Arzignano, javni bilježnik s carskom ovlasti u Puli (1452. – 1457. g.),²⁹ Almerigotti Giovanni iz Kopra, notar s carskom ovlasti u Mestreu (1453. g.),³⁰ Luca de Amore, župnik crkve sv. Agate (1453. – 1460. g.),³¹ Gottardo dall'Acquavita (1460. g.)³² te Caterino de Articoni, notar s carskom ovlasti u Oderzu (1461. g.).³³

Busta 23 sadrži notarske spise iz početka 15. st., nastali uglavnom prije uspostave mletačke vlasti na istočnome Jadranu, no i u njima se već tada bilježi prisutnost došljaka s ovoga područja u Mlecima. Spisi su to sljedećih notara:

¹⁹ Detaljan popis mletačkih notara od 13. do 19. st. vidi u: A. Da Mosto, *L'archivio di Stato di Venezia*, 1., 228–238. Popis notara koji su djelovali u sklopu *Cancellaria inferiore* vidi u Istom: 245–270.

²⁰ ASV, CI. N, b. 7/1.

²¹ ASV, CI. N, b. 7/2A-C.

²² ASV, CI. N, b. 7/3.

²³ ASV, CI. N, b. 7/4.

²⁴ ASV, CI. N, b. 7/5.

²⁵ ASV, CI. N, b. 7/6.

²⁶ ASV, CI. N, b. 7/7.

²⁷ ASV, CI. N, b. 7/8.

²⁸ ASV, CI. N, b. 7/9.

²⁹ ASV, CI. N, b. 7/10.

³⁰ ASV, CI. N, b. 7/11.

³¹ ASV, CI. N, b. 7/12.

³² ASV, CI. N, b. 7/13.

³³ ASV, CI. N, b. 7/14.

Bernardini Martino (1400. g.),³⁴ Bon Lucchino (1400. – 1409), notar s papin-skom ovlašću,³⁵ Bon Taddeo (1401. g.),³⁶ Bonaventura Francesco (1402. g.),³⁷ Benedeto Pietro, notar u Trevizu (1403. – 1405. g.),³⁸ Bon Moretto, inače župnik crkve sv. Martina na Muranu (1403. – 1408. g.),³⁹ Bianco Stefano (1403. g.),⁴⁰ Belli Michele, župnik crkve sv. Marije Majke Gospodinove i kasnije sv. Kasijana (1405. – 1424. g.),⁴¹ Bonci Lorenzo, notar u Napulju (1405. g.)⁴² i Bartolomeo pok. Nicola, notar s carskom ovlašću u Padovi (1405. g.).⁴³

Uz njih, posebno su zanimljivi i zapisi notara Giovanni Cresimbene (1400. – 1431. g.)⁴⁴ te Giacomo de Campi, svećenika crkve sv. Marziale (1400. – 1443. g.)⁴⁵ koji su notarsku službu u Veneciji obavljali desetljećima, a čiji spisi sadrže mnogobrojne podatke o migracijama, mobilnosti ljudi i razmjeni trgovačke robe između Venecije i njezinoga *Stato da Mar*. Oni su okupljeni u *busti* br. 54.

Već i letimičnim prelistavanjem spomenutih notarskih registara, može se uočiti da su mletački notari u 15. st. isprave sastavljali koristeći se uobičajenom strukturom notarskih dokumenata s ustaljenim diplomatskim formulama.⁴⁶ Pojedini su bilježnici sastavljali cjelovite isprave (*in extenso*), a neki su, pak, u nedostatku vremena ili radi uštede pisace podloge i pribora, zapisivali tek im-brevijature (*imbreuiatures*) memorirajući tako pravni čin skraćenim oblikom

³⁴ ASV, CI. N, b. 23/1.

³⁵ ASV, CI. N, b. 23/2.

³⁶ ASV, CI. N, b. 23/3.

³⁷ ASV, CI. N, b. 23/4.

³⁸ ASV, CI. N, b. 23/5.

³⁹ ASV, CI. N, b. 23/6.

⁴⁰ ASV, CI. N, b. 23/7.

⁴¹ ASV, CI. N, b. 23/8.

⁴² ASV, CI. N, b. 23/9.

⁴³ ASV, CI. N, b. 23/10.

⁴⁴ ASV, CI. N, b. 54/1.

⁴⁵ ASV, CI. N, b. 54/2.

⁴⁶ Više o diplomatskoj strukturi isprava srednjovjekovnoga mletačkog notarijata vidi u: Attilio Bartoli Langeli, »Documentazione e notariato.«, *Storia di Venezia* (1992): https://www.treccani.it/enciclopedia/documentazione-e-notariato_%28Storia-di-Venezia%29 (pristup 07. srpnja 2023.); Marino Zabbia, »Notai e modelli documentari: note per la storia della lunga fortuna di una soluzione efficace.«, file:///C:/Users/korisnik/Downloads/Notai_e_modelli_documentari_note_per_la.pdf (pristupljeno 10. 7. 2023.)

isprave.⁴⁷ Notarski su se registri u 15. st. već običavali sastavljati od papira kojim se tada služi i inače konzervativna mletačka notarska kancelarija, no koncem je srednjovjekovlja u upotrebi još uvijek i pergamena kao čvršća i elastičnija pisača podloga, dugotrajnija od papira.⁴⁸ Stoga, nije iznenađujuće da se u spomenutom fondu CI. N čuvaju i brojne pergamene različitih formata, čak i onih velikih, duljine metar ili više. Pritom je posebno zanimljiva *busta* 54 koja sadrži čak 101 pojedinačnu pergamenu. Na naslovnici gotovo svakoga notarskog registra u unutrašnjosti pojedine *buste* nalazi se svojevrsno kazalo s abecednim popisom stranaka koje su sklapale pravni čin. Ti su popisi, tzv. *ugnoli* ispočetka bili veoma jednostavni, samo s početnim slovom auktorovoga imena, a zatim postaju sve složeniji, odnosno s daljnjom unutarnjom podjelom i početnim slovom prezimena glavnih protagonista sklapanja pravnoga čina.⁴⁹

Spomenuta je notarska građa dobro očuvana i moderno restaurirana, gdje je to bilo potrebno i moguće. Na pojedinim je mjestima tinta pomalo izbljedadla, no to ne utječe previše na čitljivost dokumenta sastavljenoga prema diplomatskim formulama koje se uvijek ponavljaju, stoga ih je i lako rekonstruirati ako su slabije vidljivosti. Zapravo, čitljivost dokumenta najviše ovisi o rukopisu samoga notara jer se u 15. st. još uvijek zapisivalo kurzivnom goticom, srednjovjekovnim latinskim dokumentarnim pismom koje je omogućavalo brzo zapisivanje zbog brojnih kratica i ligatura.⁵⁰ Stoga, istraživač vješt u paleografiji i diplomatiци takvu građu uživa čitati.

Jezik je sačuvanih izvora iz 15. st. još uvijek vulgarni latinitet, iako sa snažnim uplivom talijanskoga jezika i njegovoga mletačkoga idioma.⁵¹ Najočitiје je to u onomastičkom i toponomastičkom nazivlju, stoga su za potrebe ovoga

⁴⁷ J. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*: 161–162; M. Šufflay, *Dalmatinsko-hrvatska srednjovjekovna listina*: 99–100.

⁴⁸ J. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*: 14–18.

⁴⁹ Usp. <https://asve.arianna4.cloud/patrimonio/a46ce60f-ffc5-4f02-9911-f582644418c5/3505-fondo-cancelleria-inferiore-notai> (pristupljeno 12. 7. 2023.).

⁵⁰ Više o ovome tipu gotičke minuskule vidi u: J. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*: 99–125; Franjo Šanjek, *Osnove latinske paleografije hrvatskog srednjovjekovlja*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1996., 67–81; V. Kapitanović, *Povijesna vrela i pomoćne znanosti*: 140–142.

⁵¹ Vulgarni latinitet uobičajen je i za druge zapadnoeuropske notarske kancelarije u srednjem vijeku, stoga i za one u srednjovjekovnim talijanskim komunama, iako se u prethumanizmu već u drugoj polovici 13. st., a još više početkom 14. st., javlja težnja upotrebljavati suvremeni talijanski jezik. – M. Zabbia, »Cronaca e mondo notarile.«: 273.

teksta pojedini izrazi kroatizirani, a tamo gdje to nije bilo moguće, ostavljeni su izvorni nazivi.

Ovdje promatrane isprave mletačkoga notarijata datirane su najčešće prema inkarnacijskome stilu te rjeđe prema božićnome stilu računanja početka godine, stoga su datumi u ovim primjerima kronološki preračunati u suvremeni stil.⁵² Kao posebnu zanimljivost promatranih isprava s diplomatskoga aspekta, mogu se spomenuti i pojedini grafički znakovi što su ih onodobni notari iscrta-vali na svojim ispravama, upotpunjujući tako njihov vanjski izgled i unutarnju strukturu i dajući im pravnu vjerodostojnost.⁵³ Najčešće su to bili osobni znakovi notara što su se dodavali uz potpis (*formula complevi*) (vidi Fotografije 1 i 2) ili, pak, bogato razrađeni filigrani kao svojevrсни amblemi proizvođača papira (vidi Fotografije 3 i 4).⁵⁴

Fotografija 1: Znak notara Orneto Danielle iz Aviana (1437.)

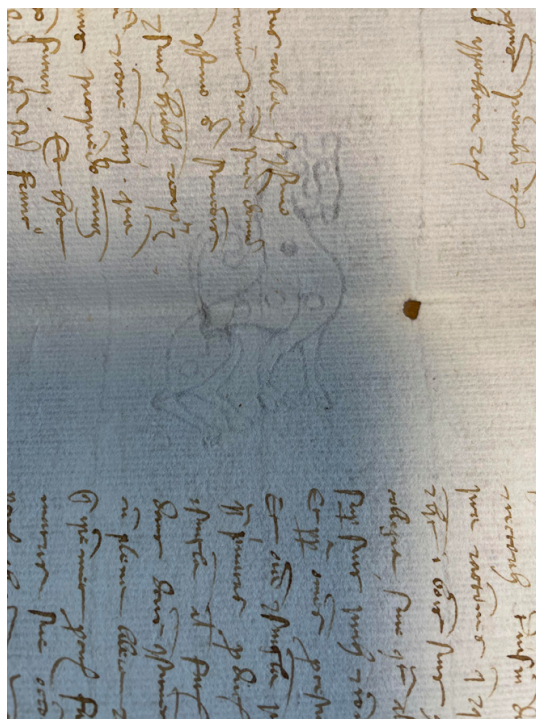

Fotografija 2: Znak notara Paolo Agostino di Isidoro iz Tassarola (1438.)

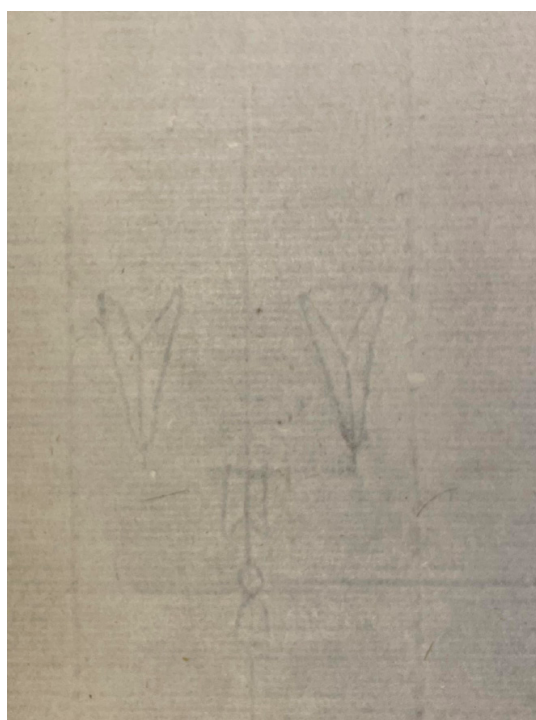
⁵² Više o različitim stilovima računanja početka godine vidi u kronologiji vidi u: J. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*: 194–195; V. Kapitanović, *Povijesna vrela i pomoćne znanosti*: 101–104

⁵³ Vidi npr. ASV, CI. N, b. 7/4, 7/5, 7/7; b. 23/1, 23/2 itd. Više o grafičkim znakovima na diplomatskome materijalu vidi u J. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*: 156; V. Kapitanović, *Povijesna vrela i pomoćne znanosti*: 206–208.

⁵⁴ Više o filigranima (vodenim znakovima) na srednjovjekovnim ispravama vidi u J. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*: 19–20; V. Kapitanović, *Povijesna vrela i pomoćne znanosti*: 123.

Fotografija 3: Filigran s likom leoparda

Fotografija 4: Filigran s geometrijskim motivima

Posebno su dragocjeni za istraživanje ekonomske i društvene povijesti istočnoga Jadrana pod mletačkom upravom, uz upravo opisanu neobjavljenu arhivsku građu, i notarski dokumenti koje Državni arhiv u Veneciji sustavno objavljuje u seriji *Fonti per la storia di Venezia, Sezione III – Archivi notarili*, počevši od najstarije građe mletačkih notara iz 13. st. pa do one iz razdoblja pada Republike.⁵⁵ Sva su izdanja dostupna u arhivskoj čitaonici.

U diplomatskome smislu, sačuvani instrumenti mletačkih notara registriraju i memoriraju najrazličitije pravne radnje stanovnika mletačkoga republičkog centra i njegovoga prekomorskog posjeda. Najčešće su to poslovni dokumenti u kojima se bilježe razne novčane transakcije kupnje ili prodaje (*instrumentum venditionis, emptio*), najma (*instrumentum locationis, cessionis*) ili posudbe (*instrumentum quietationis*). Kao glavni protagonisti tih pravnih poslova ostali su zabilježeni poduzetni trgovci s istočnoga Jadrana, primjerice, neki Petar iz Korčule, zatim Kristofor s Raba, izvjesni Vito *de Masnis* iz Zadra, potom Tranko iz Dubrovnika, Antun Markov iz Splita, Ivan Pavlov iz Pirana ili neki *ser* Nikola Istranin.⁵⁶ Osim došljaka višega staleškog položaja, u nekim se dokumentima (*instrumentum famulandum*) spominju i migranti slabijega socijalnog statusa, najčešće služinčad ili obrtnički naučnici, poput izvjesnih Stipana i Margarite iz Šibenika, nekog Petra iz Splita, zatim sluškinje Grlice *de partibus Bosine*, famula Martina kojeg notar identificira izričajem *Sclabonus*, pa nekog Matija koji je radio kao *sclavus*, zatim famula Sarta iz Zadra ili, pak, nekog Luku iz Dubrovnika koji je stupio u službu kao *famulus navis*.⁵⁷ Uz navedene poslovne ugovore došljaka s istočnoga Jadrana, u mletačkome se arhivu čuvaju i brojni dokumenti koji otkrivaju privatne veze stanovnika Venecije i Mletačke Dalmacije u 15. st. Oni su okupljeni u posebnome fondu *Notarile. Testamenti*, u sklopu zbirke *Archivi notarili*, no njega se ovdje neće detaljnije analizirati.⁵⁸

⁵⁵ Među objavljenom građom mletačkoga notarijata posebno je zanimljiv jedan notarski registar iz prvoga stoljeća mletačke uprave u Dalmaciji. – *Quaderno di bordo di Giovanni Manzini, prete-notaio e cancelliere (1471-1484)*, [Fonti per la storia di Venezia, III – Archivi notarili], ur. Lucia Greco. Venezia: Il comitato editore, 1997.

⁵⁶ B. Imhaus, *Le minoranze orientali a Venezia*: 493, 501; *Quaderno di bordo di Giovanni Manzini*, 24; ASV, CI. N, b. 7/A, f. 68r; b. 23/1, f. 5v; b. 7/2B, ff. 2r-2v.

⁵⁷ B. Imhaus, *Le minoranze orientali a Venezia*: 490–491, 503, 505, 507; ASV, CI, b. 23/1, f. 6v; b. 54/1, f. 16v.

⁵⁸ Više o spomenutome fondu vidi na mrežnoj poveznici <https://asve.arianna4.cloud/patrimonio/dbd471e2-2b18-4ddb-a274-7f297df211ff/3525-fondo-notarile-testamenti>. Usp. Lovorka

Vidljiva je društvena struktura stanovništva Mletačke Republike iz spomenute arhivske građe jer su javni bilježnici, prema običajima struke, u svojim instrumentima posve dosljedno i sustavno bilježili društveno-pravni položaj glavnih protagonista pravnih radnji te njihovo porijeklo. Među njima su, može se vidjeti, i brojni *Schiavoni* s istočnojadranske obale koji su, najčešće zbog ekonomskih razloga, kraće ili dulje boravili u Veneciji. Pritom se posebice ističu pripadnici društvene elite, utjecajnoga dalmatinskog patricijata i bogatoga komunalnog građanstva, koji u potrazi za poslovnim prilikama, borave u Veneciji tijekom 15. st. Tako se u izvorima spominju, primjerice, splitski plemići *ser* Antun Markov, *ser* Frane de Petracha pok. Novaka i Antun de Ciprianis *de Spaletto* ili, primjerice, Zadrani *nobilis vir dominus* Ivan de Nassis.⁵⁹ Bilo je među njima i došljaka slabijega socijalnog statusa i nižega staleškog položaja, običnih pučana, distriktualaca i pripadnika marginaliziranih slojeva društva, poput primjerice, nekog Ratka pok. Šimuna iz Šibenika, Staša, pok. Alegretija iz Dubrovnika ili neke Rade, supruge Martina pok. Nikole iz Rovinja.⁶⁰ U Veneciji se 1471. g. spominje i izvjesni Stipan iz Splita koji je služio kao veslač na jednoj mletačkoj galiji, baš kao i jedan *Schiavone* iz Mletačke Albanije, izvjesni Damjan iz Budve.⁶¹ Izdvajanjem serija takvih podataka s osobnim imenima, podrijetlima i pravnim položajem pojedinih došljaka te statističkom obradom navedenih podataka omogućili bi sagledavanje šire slike mletačkoga društva u srednjem vijeku i rekonstruiranje razine uključenosti useljenika s istočnojadranske obale u društveni i ekonomski kontekst nove sredine. Stoga, navedeni podatci nužno zahtijevaju više pozornosti hrvatskih historičara.

U dosadašnjem tekstu predstavljen je dio mletačkoga arhivskog fonda *Cancellaria inferiore. Notai* s uputom na dostignuća novije talijanske historiografije u proučavanju srednjovjekovne notarske građe. Umjesto zaključka mogu se istaknuti daljnje mogućnosti istraživanja diplomatskoga materijala privatno-pravne provenijencije koje se mogu ostvariti sinergijom talijanske i hrvatske historiografije. Obje su strane, naime, već uvelike doprinijele sustavnome

Čoralić, »Oporuke dalmatinskih patricija u Mlecima (15.-18. stoljeće).«, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 17 (1999): 85.

⁵⁹ ASV, CI. N, b. 7/2A, ff. 68r-68v, b. 7/2B, f. 2r-2v, b. 7/2C, ff. 8r, 38r-38v.

⁶⁰ ASV, CI. N, b. 7/2C, ff. 9r, 11v, 28r.

⁶¹ *Quaderno di bordo di Giovanni Manzini*: 5.

istraživanju navedene građe izdavanjem zbirke notarskih dokumenata u kojima su memorirane pravne radnje onodobnoga stanovništva Mletačke Republike. Već istaknuta serija *Fonti per la storia di Venezia, Sezione III – Archivi notari* li sustavno objavljuje spise mletačkih notara, a u izdavanju javnobilježničkih izvora ne zaostaje ni hrvatska historiografija.⁶² Podatci sadržani u navedenim spisima trajan su podsjetnik na nekadašnju povezanost Venecije i njezinoga *Stato da Mar*, stoga se i u historiografskim istraživanjima ne mogu proučavati zasebno. Tako su generacije mlađih povjesničara danas usmjerene na međunarodnu suradnju u istraživanju notarskih vrela kojima se rekonstruira suživot republičkoga centra i njegovoga prekomorskog posjeda. Uz to, danas postoji i nekoliko internetskih sučelja u kojima su prikupljeni dragocjeni podatci o pojedinim mletačkim službama i službenicima (među njima i notarima) koji su djelovali na *Stato da Mar*.⁶³

S druge strane, suvremenoj historiografiji još uvijek nedostaje komparativni pregled isprava mletačkoga i dalmatinskoga notarijata koji bi sustavno prikazao diplomatsku strukturu javnobilježničkih dokumenata sastavljenih u Veneciji i onih na *Stato da Mar*. Bilo bi zanimljivo vidjeti njihovu (ne)podudarnost u vanjskim i/ili unutarnjim karakteristikama, napose u jeziku i stilu sačuvanih notarskih instrumenata, te upotpuniti postojeća saznanja o nastanku, razvoju i djelovanju ustanove notarijata. Stoga, ovaj tekst može poslužiti da se potaknu nova istraživanja diplomatskoga materijala kojim se danas raspolaže, kao i njegovo daljnje objavljivanje.

⁶² Detaljan popis vidi u: T. Andrić, »Prilog metodologiji istraživanja obrtničke svakodnevice.«: 2, bilj. 6. Neka novija izdanja odnose se i na početno razdoblje mletačke uprave u Dalmaciji. Vidi npr.: Šibenski bilježnici: *Bonmatej iz Verone (1449. – 1451.)*, prir. Ante Birin. Zagreb: Hrvatski institut za povijest – Zadar: Državni arhiv u Zadru – Šibenik: Državni arhiv u Šibeniku, 2016.; Šibenski bilježnici: *Juraj de Dominicis (1469. – 1470.)*, prir. Ante Birin. Zagreb: Hrvatski institut za povijest – Zadar: Državni arhiv u Zadru – Šibenik: Državni arhiv u Šibeniku, 2018; *Inventari fonda veličajne općine zadarske Državnog arhiva u Zadru godine 1385. – 1493.*, sv. 2, prir. Robert Leljak. Zadar: Državni arhiv u Zadru, 2019.

⁶³ Vidi npr. <https://www.statodamar.it/index.php> te <http://topos.s11.novenaweb.info/hr/baza-podataka/>.

PRILOZI:

Fotografija 1: Znak notara Orneto Danielle iz Aviana (1437.) (ASV, CI. N, b. 7/4).

Fotografija 2: Znak notara Paolo Agostino di Isidoro iz Tassarola (1438.) (ASV, CI. N, b. 7/5).

Fotografija 3: Filigran s likom leoparda (ASV, CI. N, b. 7/2C, ff. 50v-54r).

Fotografija 4: Filigran s geometrijskim motivima (ASV, CI. N, b. 23/1, stražnja korica).

NEOBJAVLJENI IZVORI:

Archivio di Stato di Venezia, Cancelleria Inferiore. Notai. b. 7/1-14; b. 23/1-10; b. 54/1-2.

OBJAVLJENI IZVORI:

Codice diplomatico veneziano (secc. IX-XIII), ur. Luigi Lanfranchi, Venezia: Archivio di stato si Venezia, 1940-1984.

Documenti del commercio veneziano nei secoli XI-XIII, ur. Raimondo Morozzo della Rocca i Antonino Lombardo, Roma: izdavač 1940.

I Documenti relativi alla storia di Venezia anteriori al Mille, vol. I i II, ur. Roberto Cessi, Padova: Gregoriana editrice, 1942.

Imhaus, Brunehilde, *Le minoranze orientali a Venezia (1300-1510)*. Venezia: Il Veltro, 1997.

Inventari fonda veličajne općine zadarske Državnog arhiva u Zadru godine 1385. – 1493., sv. 2, prir. Robert Leljak. Zadar: Državni arhiv u Zadru, 2019.

Quaderno di bordo di Giovanni Manzini, prete-notaio e cancelliere (1471-1484), [Fonti per la storia di Venezia, III – Archivi notarili], ur. Lucia Greco. Venezia: Il comitato editore, 1997.

Šibenski bilježnici: Bonmatej iz Verone (1449. – 1451.), prir. Ante Birin. Zagreb: Hrvatski institut za povijest – Zadar: Državni arhiv u Zadru – Šibenik: Državni arhiv u Šibeniku, 2016.

Šibenski bilježnici: Juraj de Dominicis (1469. – 1470.), prir. Ante Birin. Zagreb: Hrvatski institut za povijest – Zadar: Državni arhiv u Zadru – Šibenik: Državni arhiv u Šibeniku, 2018.

LITERATURA:

Amelotti, Mario, Costamagna, Giorgio, *Alle origini del notariato italiano*. Milano: Giuffrè, 1995.

Ančić, Mladen, »Splitski i zadarski kaptol kao 'vjerodostojna mjesta'.«, *Fontes* 11 (2005): str. 11–77.

Ančić, Mladen, *Na rubu zapada: tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, Dom i svijet, 2001.

Andrić, Tonija, »Prilog metodologiji istraživanja obrtničke svakodnevice: primjer Splita u kasnom srednjem vijeku.«, u: *Zbornik radova s prve medievističke radionice u Rijeci*, ur. Kosana Jovanović, Suzana Miljan. Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci, 2014., str. 31–54.

Andrić, Tonija, *Život u srednjovjekovnom Splitu. Svakodnevica obrtnika u 14. i 15. stoljeću*. Zagreb – Split: Hrvatski institut za povijest – Filozofski fakultet u Splitu: 2018.

Andrić, Tonija, Birin, Ante, »The Middle-Class Entrepreneurial Elite in Šibenik and Split (15th Century).«, *Povijesni prilozi* 56 (2019): 110–130.

Arbel, Benjamin, »Venice's Maritime Empire in the Early Modern Period.«, in: *A Companion to Venetian History, 1400-1797*, ed. Eric R. Dursteler. Leiden, Boston: Brill, 2013: 125–253.

Balcani occidentali, Adriatico e Venezia fra XIII e XVIII secolo = Der westliche Balkan, der Adria-raum und Venedig (13.-18. Jahrhundert), eds. Gherardo Ortalli, Oliver Jens Schmitt. Wien: 2009.

Barbieri, Ezio, *Notariato e documento notarile a Pavia (secoli XI-XIV)*. Firenze: La Nuova Italia, 1990.

Bartoli Langeli, Attilio, »Documentazione e notariato.«, *Storia di Venezia* (1992): https://www.treccani.it/enciclopedia/documentazione-e-notariato_%28Storia-di-Venezia%29 (pristupljeno 7. 7. 2023.).

Bartoli Langeli, Attilio, »Una differenza. Notai veneziani, notai genovesi.«, in: *Notai, scrivere documenti nell'Italia medievale*. Roma: Viella, 2006.

Bartoli Langeli, Attilio, *Notai. Scrivere documenti nell'Italia medievale*. Roma: Viella, 2006.

Benvenuti, Angelo de, *Fortificazioni venete in Dalmazia*. Venezia: Scuola dalmata dei SS. Giorgio e Trifone, 2006.

Benyovsky, Irena, »Prilog metodologiji istraživanja srednjovjekovnog urbanizma: primjer trogirске baze podataka.«, u: *Zbornik radova međunarodnog znanstvenog skupa Istarski povijesni biennale*, sv. 1, ur. Marija Mogorović Crljenko, Elena Uljančić, Poreč - Pula - Pazin: Zavičajni muzej Poreštine, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Državni arhiv u Pazinu, 2005: 241–253.

Benyovsky Latin, Irena, »Eastern Adriatic Cities and their Role in Venetian (Long-distance) Commercial Activities During the 13th and the First Half of the 14th Century – an Overview.« *Rewiev of Croatian History* 18 (2022): 31–59.

Berengo, Marino, »Lo studio degli atti notarili dal XIV al XVI secolo.«, in: *Fonti medioevali e problematica storiografica. Atti del Congresso internazionale tenuto in occasione del 90° Anniversario della fondazione dell'Istituto Storico Italiano 1883-1973, Roma 22-27 ottobre 1973* (Vol. 1). Roma: Relazioni, 1976: 149–172.

Bettarini, Francesco »L'Adriatico come punto di incontro tra differenti culture giuridiche: il caso dei notai della cancelleria ragusea in età umanistica«, *Medioevo Adriatico* 2 (2008): 33–54.

Bettarini, Francesco, »Notaries-chancellors in Late Medieval Dubrovnik.«, *Italian Review of Legal History* 7 (2021): 692–693.

Calabi, Donatella, »Città ed edilizia pubblica nel dominio veneziano da mare: modelli, significati civili, linguaggio architettonico.«, in: *D'une ville à l'autre. Structures matérielles et organisation de l'espace dans les villes européennes (XIIIe-XVIe siècle)*, eds. Elisabeth Crouzet-Pavan, Jean-Pierre Babelon et al. Rome: École Française de Rome, 1986: 813–843.

Cammarosano, Paolo, »Attività pubblica e attività per committenza privata dei notai (secoli XIII e XIV).«, in: *Notariato e medievistica. Per i cento anni di Studi e ricerche di diplomazia comunale di Pietro Torelli. Atti 734 Paolo Cammarosano delle giornate di studi (Mantova, Accademia Nazionale Virgiliana, 2-3 dicembre 2011)*, eds. Isabella Lazzarini, Giuseppe Gardoni. Roma: Istituto storico italiano per il Medio Evo, 2013: 185–194.

Cammarosano, Paolo, »I notai nella cultura medievale italiana.«, *Italian Review of Legal History* 7 (2021): 719–736.

Cessi, Roberto, *La repubblica di Venezia e il problema adriatico*. Naples: Edizioni scientifiche italiane, 1953.

Costamagna, Giorgio, *Il notaio a Genova tra prestigio e potere*. Milano: Giuffrè, 1995.

Crouzet-Pavan, Elizabeth, »Strangers in the City? The Paradoxes of Communitarianism in Fifteenth-Century Venice.«, in: *Byzantium, Venice and the Medieval Adriatic. Spheres of Maritime Power and Influence, c. 700-1453*, ed. Magdalena Skoblar, Cambridge: Cambridge University Press, 2021: 365–384.

Čoralić, Lovorka, *Barani u Mlecima. Povijest jedne hrvatske iseljeničke zajednice*. Zagreb: Dom i svijet, 2006.

Čoralić, Lovorka, »Iseljenici s otoka Brača i hrvatska bratovština Sv. Jurja i Tripuna u Mlecima.«, *Kulturna baština* 32 (2004): 75–92.

Čoralić, Lovorka, *Kraljica mora s lagunarnih sprudova. Povijest Mletačke Republike*. Samobor: Meridijani, 2004.

Lovorka Čoralić, »Oporuke dalmatinskih patricija u Mlecima (15.-18. stoljeće).«, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 17 (1999): 85–109.

Čoralić, Lovorka, Šibenčani u Mlecima. Šibenik: Gradska knjižnica Juraj Šižgorić, 2003.

Čoralić, Lovorka, »U okrilju Privedre – Mletačka Republika i hrvatski Jadran.« *Povijesni prilozi* 37 (2009): 11–41.

Čoralić, Lovorka, *Venecija. Kraljica mora s lagunarnih sprudova*. Samobor: Meridijani, 2004.

Da Mosto, Andrea, *L'archivio di Stato di Venezia*, sv. 1. Rim: Biblioteca d'arte editrice, Palazzo Ricci-Roma-Piazza Ricci, 1937.

Documentazione e notariato a Venezia nell'età ducale, ur. Federica Parcianello. Padova: Imprimatur, 2012.

Fabijanec, Sabine Florence, »Društvena i kulturna uloga zadarskog trgovca.« *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 22 (2004): 55–120.

Fedalto, Giorgio, »Le minoranze straniere a Venezia tra politica e legislazione.«, in: *Venezia centro di mediazione fra Oriente e Occidente (secoli XV-XVI). Aspetti e problemi. Atti del II convegno internazionale di storia della civiltà veneziana, Venezia 3-6 ottobre 1973, I*, eds. Hans Georg Beck, Manousos Manoussacas, Agostino Pertusi. Florence: Olschki, 1977: 143–162.

Federici, Vincenzo, *La scrittura delle cancellerie Italiane dal secolo XII al XVII*. Roma: Botega d'Erasmus 1964.

Gestrin, Ferdo, »Migracije iz Dalmacije v Italijo v 15. in 16. stoletju.« *Zgodovinski časopis* 30 (1976): 269–277.

Giuseppe Scharf, Gian Paolo, »Notariato milanese e notariato aretino medievali a confronto (secoli XIII-XIV).«, *Italian Review of Legal History* 7 (2021): 677–689.

Goldstein, Ivo, Grgin, Borislav, *Europa i Sredozemlje u srednjem vijeku*. Zagreb: Novi liber, 2008.

Grbavac, Branka, »Notari kao posrednici između Italije i Dalmacije – studije, službe, seobe između dvije obale Jadrana.«, *Acta Histriae*, 16/4 (2008): 503–526.

Grbavac, Branka, »Notarska služba i komunalno zakonodavstvo – notari u statutima Raba, Zadra, Šibenika, Splita i Trogira«, u: *Sacerdotes, iudices, notarii...: posrednici među društvenim skupinama. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa 2. istarski biennale*, sv. 2, gl. ur. Neven Budak, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli – Zavičajni muzej Poreštine, Pula – Poreč, 2007: 53–76.

Grbavac, Branka, »Oporuka i inventar splitskog notara Jakova pok. Ubentina de Pugliensibus iz Piacenze. Prilog proučavanju splitskog notarijata.«, *Acta Histirae* 21 (2013): 75–92.

Grbavac, Branka, »Svjedočanstvo o stvarnosti ili fikcija – zadarski notari između formula i prakse.«, *Acta Histirae* 19 (2011): 394–397.

Grbavac, Branka, *Notarijat na istočnojadranskoj obali od druge polovine 12. do kraja 14. stoljeća* (doktorska disertacija u rukopisu). Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2010.

Gross, Mirjana, *Suvremena historiografija. Korijeni, postignuća, traganja*. Zagreb: Novi liber, 2001: 251–252. Raukar, Tomislav, »O izvorima i historiografiji za povijest Zadra u 15. stoljeću.«, *Historijski zbornik* 31-32 (1978-1979): 281–306.

Gulin, Ante, »Javna vjera pristava/bukarija i javnog notarijata u Splitskom statutu iz 1312. godine.«, u: *Splitski statut iz 1312. godine: povijest i pravo. Povodom 700. obljetnice. Zbornik radova sa međunarodnoga znanstvenog skupa održanog od 24. rujna do 25. rujna 2012. godine u Splitu*, ur. Željko Radić, Marko Trogrlić, Massimo Meccarelli i Ludwig Steindorff, Split: Književni krug, 2015: 375–398.

Herkov, Zlatko, *Naše stare mjere i utezi. Uvod u teoriju povijesne metrologije i njezina praktična primjena pri proučavanju naše gospodarske povijesti*. Zagreb: Školska knjiga, 1973.

Il Commonwealth Veneziano tra 1204 e la fine della Repubblica. Identità e peculiarità, ed. Gherardo Ortalli, Oliver J. Schmitt, Ermanno Orlando. Venice: Istituto Veneto di Scienze Lettere e Arti, 2015.

Il notaio e la città. Essere notaio. I tempi e i luoghi (secc. XII-XV). Atti del Convegno di studi storici (Genova, 9-10 novembre 2007), ur. Vito Piergiovanni. Milano: Giuffrè, 2009.

Ivetic, Egidio, »I Croati a Venezia. Alcuni studi recenti«, *Studi veneziani* 46 (2003): 15–30.

Janeković Römer, Zdenka, »Ser Micouillus Petri, draparius, civis Iadre – život kao znak vremena.« *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 56 (2014): 45–68.

Kapitanović, Vicko, *Povijesna vrela i pomoćne znanosti*. Split: Filozofski fakultet u Splitu – Odsjek za povijest, 2012.

Krekić, Bariša, »Venezia e l'Adriatico.«, in: *Storia di Venezia. La formazione dello Stato Patrizio* 3, eds. Girolamo Cracco, Giorgio Arnaldi, Alberto Tenenti. Roma: Istituto per la Enciclopedia Italiana, 1996: 51–85

Kunčić, Meri, »Obrtnici, umjetnici i zdravstveni djelatnici u kasnosrednjovjekovnoj rapskoj komuni.«, u: *Rapski zbornik II*, ur. Josip Andrić, Robert Lončarić, Rab: Matica hrvatska, Ogranak u Rabu, 2012: 77–126.

Kunčić, Meri, Ladić, Zoran, »Društvena i gospodarska slika splitske komune u 14. stoljeću na temelju analize bilježničkih spisa.«, u: *Splitski statut iz 1312. godine: povijest i pravo. Povodom 700. obljetnice. Zbornik radova sa međunarodnoga znanstvenog skupa održanog od 24. rujna do 25. rujna 2012. godine u Splitu*, ur. Željko Radić, Marko Trogrlić, Massimo Meccarelli i Ludwig Steindorff, Split: Književni krug, 2015: 399–446.

La città italiana e i luoghi degli stranieri. XIV-XVIII secolo, ed. Donatella Calabi, Paola Lanaro. Rome, Bari: Laterza, 1998.

Lombardo, Maria Luisa, *Il notaio romano tra sovranità pontificia e autonomia comunale (secoli XIV-XVI)*. Milano: Giuffrè, 2012.

Malcolm, Noel, *Bosna. Kratka povijest*. Sarajevo: Biblioteka Memorija, 2011.

Marco, Elena di, »Il notariato della Repubblica di Venezia e nella montagna carnica durante l'età moderna.« *Ce fastu? Rivista della Società filologica Friulana "Grazadio I. Ascoli"* LXXIX/2 (2003): 227–260.

Margetić, Lujo, »O javnoj vjeri i dispozitivnosti srednjovjekovnih notarskih isprava s osobitim obzirom na hrvatske primorske krajeve.«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 4/1 (1973): 5–79.

Miller, Suzanne M., *Venice in the East Adriatic: Experiences and Experiments in Colonial Rule in Dalmatia and Istria (C. 1150-1358)*, PhD dissertation, Stanford University, 2007.

Mueller, R. C., »Aspects of Venetian Sovereignty in Medieval and Renaissance Dalmatia.«, in: *Quattrocento Adriatico. Fifteenth-Century Art of the Adriatic*, ed. Charles Dempsey. Roma Bologna: Nuova Alfa 1996: 29–57

Notai, miracoli e culto dei santi. Pubblicità e autenticazione del sacro tra XII e XV secolo. Atti del Seminario internazionale (Roma, 5-7 dicembre 2002), ur. Raimondo Michetti, Milano: Giuffrè, 2004.

»*Notariorum itinera*.« *Notai liguri del basso Medio evo tra routine, mobilità e specializzazioni*, ur. Valentina Ruzzin, Genova: Società ligura di storia patria: 2018.

Novak, Grga, *Povijest Splita, sv. I*. Split: Književni krug, 1978.

Novosel, Filip, »Služba javnog bilježništva u Dalmaciji za vrijeme mletačke uprave – primjer javnih bilježnika Zadra iz sredine 17. stoljeća.«, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 63 (2021): 171–120.

O'Connell, Monique, »Individuals, Families, and the State in Early Modern Empires: the Case of the Venetian Stato da Mar.« *Zgodovinski časopis* 67/1-2 (2013): 8–27.

Orlando, Ermanno. *Altre Venezie: il dogado veneziano nei secoli XIII e XIV (giurisdizione, territorio, giustizia e amministrazione)*. Venice: Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, 2008.

Orlando, Ermanno, »Dalmatians and Slavs in Venice during the Late Middle Ages. Between Integration and Assimilation.«, in: *Towns and Cities of the Croatian Middle Ages. The City and Newcomers*, eds. Irena Benyovsky Latin, Zrinka Pešorda Vardić. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2020: 283–296.

Orlando, Ermanno, *Migrazioni mediterranee. Migranti, minoranze e matrimoni a Venezia nel basso medioevo*. Bologna: Il mulino, 2014.

Pagnin, Beniamino, *Il documento privato veneziano – Il formulario*, Padova: Tip. L. Melchiori, 1950.

Pedani, Maria Pia, *Veneta auctoritate notarius. Storia del notariato veneziano (1514-1797)*. Milano: Giuffrè, 1996. *Rolandino e l'ars notaria da Bologna all'Europa. Atti del Convegno internazionale di studi storici sulla figura e l'opera di Rolandino (Bologna, 9-10 ottobre 2000)*, ur. Giorgio Tamba. Milano: Giuffrè, 2002.

Pederin, Ivan, *Mletačka uprava, privreda i politika u Dalmaciji (1409-1797)*. Dubrovnik: Časopis Dubrovnik, 1990.

Pešorda Vardić, Zrinka, *U predvorju vlasti. Dubrovački antunini u kasnom srednjem vijeku*. Dubrovnik – Zagreb: HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku – Hrvatski institut za povijest, 2012.

Piergiovanni, Vito, *Corsari e riscatti dei captivi. Garanzia notarile tra le due sponde del Mediterraneo. Atti del Convegno di studi storici (Marsala, 4 ottobre 2008)*. Milano: Giuffrè, 2010.

Pilo, Giuseppe Maria, *Per trecentosettantasette anni. La gloria di Venezia nelle testimonianze artistiche della Dalmazia*, Edizioni della Laguna: 2000.

Prijatelj Pavičić, Ivana, *Schiavoni. Umjetnici, nacija, ideologija*. Zagreb: Jesenski i Turk, 2018.

Raukar, Tomislav, »Komunalna društva u Dalmaciji u 15. i prvoj polovici 16. stoljeća.«, *Historijski zbornik* 35 (1982): 43–118

Raukar, Tomislav, *Hrvatsko srednjovjekovlje: ljudi, prostor, ideje*. Zagreb: Školska knjiga, 1997.

Raukar, Tomislav, *Studije o Dalmaciji u srednjem vijeku*. Split: Književni krug, 2007.

Tomislav Raukar, *Zadar u 15. stoljeću. Ekonomski razvoj i društveni odnosi*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu – Institut za hrvatsku povijest, 1977.

Ravančić, Gordan, »Kvantifikacija svakodnevice – primjer dubrovačkih krčmi.«, *Povijesni prilozi* 39 (2010): 11–21.

Ravid, Benjamin, »Venice and its Minorities.«, in: *A Companion to Venetian History, 1400-1797*, ed. Eric R. Dursteler. Leiden, Boston: Brill, 2013: 449–486.

Statut grada Splita. Splitsko srednjovjekovno pravo, prir. Antun Cvitanić. Split: Književni krug, 1998.

Stipišić, Jakov, »Razvoj splitske notarske kancelarije«, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 1 (1954): 111–123.

Stipišić, Jakov, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi. Latinska paleografija, opća diplomatika, kronologija, rječnik kratica*. Zagreb: Školska knjiga, 1991.

Studio bolognese e formazione del notariato. Convegno organizzato dal Consiglio notarile di Bologna (Bologna, 6 maggio 1989). Milano: Giuffrè, 1992.

Šanjek, Franjo, *Osnove latinske paleografije hrvatskog srednjovjekovlja*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1996.

Šufflay, Milan pl., *Dalmatinsko-hrvatska srednjovjekovna listina. Povijest hrvatskoga notarijata od 11. do 15. stoljeća*. Zagreb: Nakladnik Darko Sagrač, 2000.

Šunjić, Marko, *Dalmacija u 15. stoljeću*. Sarajevo: Svjetlost, 1967.

Tenenti, Alberto, »The Sense of Space and Time in the Venetian World of the Fifteenth and Sixteenth Centuries.«, in: *Renaissance Venice*, ed. John R. Hale. London: Rowman and Littlefield, 1973: 17–46

Vale, Giovanni, *Republic of Venice*. Zagreb: Paper boat stories, 2021.

Venezia e Dalmatia, eds. Uwe Israel, Oliver J. Schmitt. Roma-Venezia: Viella, 2013.

Vivo, Filippo de, »Historical Justifications of Venetian Power in the Adriatic.« *Journal of the History of Ideas* 64/2 (2003): 159–176.

Zabbia, Marino, »Circolazione di persone e diffusione di modelli in ambito notarile (secoli XIII e XIV)«, u: *Cultura cittadina e documentazione. Formazione e circolazione di modelli*, ur. Anna Laura Trombetti Budriesi, Bologna: CLUEB, str. 33–39.

Zabbia, Marino, »Cronaca e mondo notarile.«, in: *Cronache volgari in Italia. Atti della VI settimana di studi medievali (Roma, 13-15 maggio 2015)*, ur. Giampaolo Francesconi e Massimo Miglio. Roma: Istituto storico italiano per il Medio evo, 2017: 271–284.

Zabbia, Marino, »Notai e modelli documentari: note per la storia della lunga fortuna di una soluzione efficace.«, file:///C:/Users/korisnik/Downloads/Notai_e_modelli_documentari_note_per_la.pdf (pristupljeno 10. 7. 2023.).

Zabbia, Marino, »Notariato e memoria storica. Le scritture storiografiche notarili nelle città dell'Italia settentrionale (secc. XII-XIV).«, in: *Bullettino dell'Istituto storico italiano per il Medio Evo e Archivio Muratoriano* XCVII (1991): 75–122.

Zannini, Andrea, *Venezia città aperta. Gli stranieri e la Serenissima, XIV-XVIII sec.* Venice: Marcianum Press, 2009.

Summary

Venetian archival fund *Cancelleria inferiore*. *Notai* as a source for the research of economic and social history of the Eastern Adriatic Middle Ages

The text provides an overview of selected archival documents of legal private origin that are kept in the Venice State Archive (*Archivio di Stato di Venezia*), in the archival fund *Cancelleria inferiore*. *Notai*. From the beginning of the 15th century Venice and its *Stato da Mar* territories on the East Adriatic coast were closely related considering administrative, legal, social and economic system. The Venetian notarial office daily produced a huge amount of legal private documents that recorded a numerous cases of private and business cooperation between the inhabitants of the Republic of Venice. The surviving data from the venetian notarial office today are valuable historical sources for researching various aspects of social reality, private life and business activities of both, the residents of the city of Venice and its *Stato da Mar* territories.